

Ivo Goldstein

## GRANICA NA DRINI - ZNAČENJE I RAZVOJ MITOLOGEMA

U hrvatskoj političkoj javnosti, pa i među Hrvatima i Muslimanima-Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, u 20. stoljeću vrlo se često ponavljala teza da je tijekom povijesti postojala "granica na Drini", naime, da je na ovoj rijeci, kojom se danas uglavnom proteže granica između Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (odnosno Srbije) bila stoljetna, štoviše tisućljetna granica između Istoka i Zapada, odnosno katoličanstva i pravoslavlja.

Svaki takav mitologem doima se vrlo star, ali nije tako. On se počinje stvarati dvadesetih godina u radovima Milana Sufflaya, a definitivno se oblikuje pedesetih godina u inozemstvu, u krugu bivših dužnosnika i simpatizera ustaškoga režima.

Često se stavovi i predrasude o nacionalnoj povijesti, kakav je i ovaj, zasnivaju na tezama da se ta povijest događa na granici, na razmeđu svjetova. Praktički u svakoj evropskoj pučkoj kulturi ili nacionalnoj ideologiji postoji teza o granici na kojoj živi vlastiti narod, počev od Portugala, pa do Rusije.

Mitologem o "granici na Drini" zasniva se na činjenici da se nakon smrti cara Teodozija 395. dotad jedinstveno Rimsko Carstvo definitivno podijelilo na istočni i zapadni dio, a da je u tom trenutku granica išla od Sirmija (Srijemske Mitrovice) na jug, dolinom Drine, sve do crnogorske obale. No, i ova, kao i svaka takva povijesna činjenica samo je relativno točna - granice između istočnog i zapadnog dijela Rimskoga Carstva, granice crkvenih podjela te mnoge druge razdiobe - kulturne, civilizacijske, društvene, prostirale su se ili istočnije ili zapadnije od Drine. Naissus (Niš) bio je u području latinskog jezika; grčki se govorio od Naissusa na jug i na istok. Pape su u drugoj polovici 4. i početkom 5. stoljeća nesmetano vršili crkvenu sudbenost u prefekturi Ilirika

109

sve do rijeke Mesne (Nestos) u današnjoj južnoj Bugarskoj.<sup>1</sup> Godine 437. Gala Placidija predala je istočnorimskom (bizantskom) caru Teodoziju Dalmaciju sve do granica Panonije.<sup>2</sup>

Potkraj 6. i početkom 7. stoljeća prostor zapadno i istočno od Drine naseljavaju Slaveni, Hrvati i Srbi. Srbi su se ponajviše naselili na prostoru istočno od Drine, ali potomci "nekrštenih Srba" naseljavali su u 10. stoljeću Paganiju, Zahumlje i Travuniju,<sup>3</sup> dakle, južne dijelove današnje Bosne i Hercegovine. Prva srpska država, u 10. stoljeću, obuhvatila je neke dijelove Bosne, vjerojatno između rijeka Bosne i Drine.<sup>4</sup> Iako su se ponajprije naselili u Panoniji i Dalmaciji, jedan dio Hrvata naselio je i prostor današnje Crne Gore i nadjenuo mu, po Ljetopisu Popa Dukljanina, ime "Crvena Hrvatska".<sup>5</sup> Međutim, te su se izdvojene skupine kasnije asimilirale u etničku sliku svojih susjeda - Slavena, Hrvata i Srba.<sup>6</sup>

Kada su Turci Osmanlije počeli zauzimati južnoslavenske zemlje, Drina je ostala duboko u njihovu teritoriju. U procesu stvaranja samostalne Srbije, pri čemu su ključne godine 1833. i 1878., Drina je opet granica, odnosno njezin donji tok, između Osmanskog Carstva na zapadu i Srbije na Istoku. Kada je Bosnu i Hercegovinu 1878. zauzela Austro-Ugarska, granica je i dalje bila na Drini i tako je ostalo sve do 1914. godine.

Teza "o razdjelnici na Drini" u starijoj hrvatskoj historiografiji nije postojala - tako u vjerojatno najpoznatijoj sintezi hrvatske povijesti napisanoj do stvaranja Jugoslavije Vjekoslav Klaić 1899. samo tvrdi daje "Rimsko Carstvo 395. razdijeljeno na dvoje, na Zapadnorimsko i na Istočnorimsko".<sup>7</sup> Klaića je

<sup>1</sup> D. Mandić, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, Sabrana djela, sv. III., Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, II. izd., Chicago-Rim 1978, 426.

2 F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, I. izd. Zagreb 1925, II. izd. Zagreb 1990, 161-162.

3 Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967, 33/8-10, 34/2, 36/5-7.

4 I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 307-309.

5 A. Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb 1951, 54; Šišić, Povijest, 456-457; D. Mandić, Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora, Chicago 1957.

6 Vidi, Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 90-92.

7 V. Klaić, Povijest Hrvata, sv. 1, II. izd., Zagreb 1975, 38.

110

više zanimalo naglasiti "kako nije Hrvata zatrla rimska kultura, tako mu nije ni kršćanska vjera otela narodnoga biljega", kako se narod morao boriti protiv Turaka, potom za pripojenje Krajine i u 19. stoljeću, "stoljeću narodnosti", "borbu za narodnost".<sup>8</sup> Klaić kao pravaš vidio je u mađarskoj ekspanzivnosti najvećeg protivnika.

Da bi uopće bilo moguće postaviti "granicu na Drinu", trebalo je u hrvatskoj javnosti radikalno promijeniti tradicionalno negativan odnos prema islamu i muslimanima. Naime, od kraja 15. stoljeća, kada su Turci Osmanlije u svojim pohodima stigli do hrvatskih zemalja, u hrvatskoj kulturi živi uvjerenje da je zemlja svojevrsan "antemurale christianitatis" - "predziđe kršćanstva".<sup>9</sup> Iz te teze proizlazio je zaključak da je svaka suradnja s drugim kršćanima u cilju borbe protiv zajedničkog islamskog neprijatelja ne samo dobrodošla nego i prijeko potrebna.

Takve su teze živjele više stotina godina; čak i u zrelo doba hrvatskog narodnog preporoda, 1845. godine, pjesnik i budući hrvatski ban Ivan Mažura-nić (1815.-1890.) piše "Smrt Smailage Čengića", jednu od najboljih hrvatskih pjesama toga doba, u kojoj se slave kršćanske, štoviše crnogorske pobjede nad Turcima Osmanlijama.

Već pedesetih godina, kada razvija svoju hrvatsku nacionalno-integracijsku ideologiju, Ante Starčević (1823.-1896.) zamjenjuje antagonistički stav prema bosanskohercegovačkim muslimanima s tezom da su oni zapravo "cvijet hrvatskoga naroda". Koju godinu kasnije, 1861., književnik Luka Botić (1830.-1863.) piše spjev Bijedna Mara o ljubavi muslimana i kršćanke, koja jasno svjedoči o mogućnosti tolerancije između pripadnika raznih vjera. Ponajprije pod utjecajem Starčevića i to u krugovima njegove Stranke prava ("pravaša"), u sljedećim desetljećima takvi stavovi su u hrvatskoj kulturi sve jači, pogotovo s obzirom na neizvjesnu budućnost Bosne i Hercegovine, potom i na želju da se bosanskohercegovačke muslimane integrira u hrvatski nacionalni korpus. Iako se u masovnoj kulturi, posebice srpskoj, vrlo često Starčeviću pripisuje antisrpstvo, ono nije postojalo. I Starčević, i njegov najbliži suradnik Eugen Kvaternik, odbacuju južnoslavenski okvir hrvatstva i nastoje sve Južne Slavene proglasiti Hrvatima, a osnovne postavke Francuske revolucije smatraju teme-

<sup>8</sup> Klaić, Povijest Hrvata, 12-15. O tome više govori tekst I. Žanića u ovom zborniku.

111

ljem bez kojeg pretpostavljena hrvatska država ne bi ni mogla funkcionirati. Starčevićeva je osnovna ideja bila da se treba stvoriti samostalna hrvatska država izvan okvira Habsburške Monarhije. Starčević je srpsku srednjovjekovnu dinastiju Nemanjića smatrao stjegonošom slobodarstva na južnoslavenskim prostorima.

Za proslave 350. godišnjice sisačke bitke pojavljuje se u jednom napisu u petrinjskom tjedniku Hrvatska zemlja sumnja u svrhovitost proslavljanja sisačke pobjede.<sup>10</sup> Naime, prenosi se pismo izvjesna "bosanskog Hrvata" koje je navodno napisao u povodu 300. obljetnice bitke, a dobiveno je, kako se tvrdi, "dobrotom arhiva petrinjskog gradskog muzeja": "dok je zapad u polusnu ku-njao, mi

smo ga branili, mi ga čuvali. Zar da se veselimo? Zar daje slavimo? Hrvat zasliepljen mržnjom na korist trećega trgnuo je mač protiv rođenom bratu? Mi nismo u tim ratovima nikada pobiedili. Ili zar znači 30.000 braće svoje u valovima hladne Kupe i Save pobjedu? Zar da slavimo zator hrvatski? Da danas žive taj tako crno opisani Hasan i junački Bakač-ban, ne bi jamačno trgli jedan protiv drugoga mač ... valovje Save i Kupe progutalo je najviše bosanskih Hrvata, a danas se u slavu toga ore pjesme i napijaju zdravice. Čemu vriedati stare rane? Jedva što se stišale crne bure, jedva što se kroz guste magle bratske mržnje stao brat da pomaže brata, zar da prekinemo onu tanku vezu bratske ljubavi, što nas spaja i veže? Ili se možda uvredama ljubav učvršćuje?... Nad grobom sisačkih junaka prolijmo suzu žalobnicu, junaci su bili - braća su bili. - Nijesu krivi.... Neka ta proslava bude i zavjet sloge, pomirenja, opraštanja, pružimo brat bratu pomirnicu ruku, pa stupajmo složno k svetom cilju".

"Granica na Drini" postala je 1878. austro-ugarskim zauzimanjem Bosne i Hercegovine uistinu granica između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije. Prve ideje o tome da je "granica na Drini" svojevrnsni mitologem izrasla je u krugovima Čiste stranke prava, jedne od struja izraslih iz Stranke prava po smrti Ante Starčevića. Frankovci su dobili ime po svome vođi Josipu Franku (1844.-1911.). Frankovačko je državnoopravno shvaćanje nacionalnih problema negiralo opstojnost bilo kojeg drugog naroda na teritoriju Hrvatske i Slavonije te Bosne i Hercegovine, osim hrvatskog te su negirali srpstvo na tom prostoru. Počeci takve prekretničke politike u odnosu na "izvorno pravaštvo" datiraju još oko 1890., kada je Starčević već obolio. Tada su neki

10 Hrvatska zemlja, god. II, br. 25, Petrinja, 19. lipnja 1943, str. 2.

112

pravaški krugovi predlagali da austro-ugarska vlast u Bosni i Hercegovini vlada oslonom na Hrvate protiv Srba, što je Starčević oštro osudio. Protusrpski smjer počeo je dobivati na zamahu, a hrvatska svijest je, po pravaškom glasilu Hrvatska "oživjela jakim životom u celom našem narodu, od Triglava do Balkana, od Adrije do Drine".<sup>11</sup> "Granica na Drini" postajala je, po frankovačkom shvaćanju, jasna granica hrvatsva od srpstva. Međutim, realna snaga frankovaca bila je mala, pa tako i domašaji ove njihovih ideje.

U prvoj fazi Prvoga svjetskoga rata, od rujna do studenoga 1914. godine, odvijala se bitka na Drini. Srpska i potom jugoslavenska mitologija tvrdile su da su se austro-ugarske snage bojale da će srpska vojska krenuti na Budimpeštu.<sup>12</sup>

Bitka je završila srpskim porazom i povlačenjem prema Valjevu i Ubu, na prostor istočno od Kolubare. U javnosti je to prezentirano kao umanjivanje ofenzivne moći austro-ugarske vojske, čime je u znatnoj mjeri olakšana i pripremljena pobjeda u bici na Kolubari u studenom i prosincu iste godine. Ko-lubarskom bitkom austro-ugarska je vojska posve izbačena iz Srbije. "Marš na Drinu" koji je pobjednički izvela srpska vojska u završnoj fazi operacije postao je simbol te pobjede. A nakon toga poznata istoimena pjesma desetljećima je uspaljivala srpski nacionalni duh.

Jedan dio hrvatskih političara negativno je ocijenio stvaranje Jugoslavije 1918. i emigrirao. Pod vodstvom Ive Franka, Josipovog sina, stvoren je Hrvatski komitet u čijem se krugu stvara uvjerenje kako je bilo kakva Jugoslavija nemoguća, odnosno loš državnoopravni okvir za hrvatski narod. Takve ideje dijelili su i neki u zemlji; najpoznatiji među njima bio je Milan Sufflay (1879.-1931.).<sup>13</sup> Sufflay je bio vrlo lucidna, obrazovana i neobična ličnost. Historičar po struci, širokih interesa, bio je istaknuti albanolog, jedan od utemeljitelja albanistike u svjetskim razmjerima. Bio je i vrlo aktivan u političkom životu kao pripadnik Hrvatske stranke prava, tada u žestokoj opoziciji prema jugo-

<sup>11</sup> M. Gross, Izvorno pravaštvo, Zagreb 2000, 590-592.

<sup>12</sup> Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, II—III, Beograd 1924; Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918, I, Wien 1931; M. Zelenika, Bitke na Drini od 6. IX. do 11. XI. 1914, Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1955.

13 Vidi i druge radove — Dr. Milan pl. Sufflay, Izabrani eseji, rasprave i članci, I—II, Zagreb 1999-2000.

113

slavenskom kraljevskom režimu. Ubili su ga agenti jugoslavenske policije na ulici u Zagrebu, u veljači 1931. godine.

Njegova obrana na procesu u lipnju/srpnju 1921. kada ga je jugoslavenski režim optužio da u dogovoru s Hrvatskim komitetom radi na razgradnji tadašnjeg Kraljevstva SHS, predstavlja temeljnu razradu ideje o "granici na Drini". Sufflay je tada dobio tri i pol godine zatvora, ali je pušten kada je odslužio više od polovice kazne.<sup>14</sup> Sufflayev govor objavile su tadašnje novine.<sup>15</sup> Sam je Sufflay te misli prenio i ponešto dopunio u zbirci eseja i članaka Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike. Govori o "sudbonostnosti granične linije na Drini na kojoj je puklo silno rimsko carstvo u dva dijela ... koja je bila granica duhovna i kulturna"<sup>16</sup> i zatim tu tvrdnju razrađuje: "Hrvatski narod prošao je kroz rimsko-zapadnu retortu, dok srpski kroz bizantinsko-tursku. Stoga je psiha obiju naroda u biti različita, i ako su jezici slični. Unificiranje tih naroda značilo bi niveliranje i ekrasiranje. Ovdje centralizirati, to je jednako kao učiniti iz Hrvatske pokusnog kunića za vivisektorske eksperimente. Moja je teza da hrvatski narod, kao građanin velikog imperija zapadne civilizacije, imade pravo da uzdigne svoj glas protiv svakog tlačenja ... Tko poznaje povijest, taj znade, da jugoslavenska ideja nema nikakve dinamike. Ona nije ništa prema moćnoj hrvatskoj ideji. U Hrvatskoj je jugoslavenska ideja samo tanka olupina pod kojom vrije hrvatski nacionalni vulkan; potreban je samo neznatni podražaj, pa da bukne erupcija ... meni kao filozofu i slobodoumnom Hrvat u osobno je svejedno sjedio ja u malim uzama Sudbenoga stola ili koje druge kaznionice ili pak da, izašavši na tobožnju slobodu, dođem u veliku tamnicu, u kojoj - hvala Bogu tek privremeno! - čami hrvatski narod!"<sup>17</sup> Sufflay na taj način razvija i svojevrsni povijesni i nacionalni misticizam koji iz naroda čini "jastvo" (odnosno svojevrsan proces stjecanja kulturnog i nacionalnog identiteta- op. I. G.).

Mnogi autori bliski desnici zahvalno su preuzimali te njegove teze, počevši od samog Ante Pavelića koji ju je prenio u brošuri Iz borbe hrvatskog na-

14 B. Janjatović, Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935, Zagreb 2002, 213-214.

15 Hrvatska misao, 2. srpnja 1921; Janjatović, Teror, 213-214.

16 M. Sufflay, Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike, Zagreb 1928, 58.

17 Sufflay, Hrvatska, 58.

114

roda, izdanoj na njemačkom jeziku u Beču 1931. godine. Pavelić je Sufflayevu tezu čuo već na suđenju 1921. godine, jer je na tom procesu zastupao neke od optuženih.<sup>18</sup> Pavelić ne prenosi, doduše, sintagmu o "granici na Drini", ali naširoko citira Sufflayev govor na sudu te posebno naglašava, tiskajući masnim slovima da Hrvatska nakon 1918. nije konzumirala pravo na samoopredjeljenje te "hrvatska nacija kao dio velikog carstva zapadne civilizacije ima pravo protiv bilokakvog potlačivanja podići glas i ako ne ide drukčije, na način *occi-dentem appello*"..<sup>19</sup> Čini se da "granicu na Drini" Pavelić ne spominje jer mu u to vrijeme još i nije bilo jasno gdje bi se ta granica trebala nalaziti.

Tvrdnja o granici civilizacija na Drini sadrži u sebi niz slabašnih povijesnih argumenata, potom i nelogičnosti i proturječnosti: naime, ako je Drina granica između Istoka i Zapada, odnosno, pravoslavlja i katoličanstva, kako bi se mogla i morala definirati snažna prisutnost islama zapadno od Drine? Ne bi li islam, odnosno u širem smislu islamska civilizacija, po zdravoj logici stvari, trebao pripadati Istoku?

"Granica na Drini" zapravo je samo jedan ideološki obrazac u kojem su temeljito izokrenute neke Starčevićeve ideološke postavke: spremno je preuzeta Starčevićeva teza o Muslimanima (danas

Bošnjacima) kao "cvijetu hrvatskoga naroda", ali je potom pridodan u najmanju ruku antagonistički stav, ako ne i mržnja prema Srbiji, pa i prema cjelokupnom srpskom nacionalnom korpusu, koji ni Starčević ni njegovi neposredni sljedbenici nisu iskazivali. "Granica na Drini" i sve ono što ona sa sobom nosi prijeloman su element u posve novom odnosu prema drugim južnoslavenskim narodima.

Bez obzira na sve nelogičnosti i proturječnosti, Sufflayeva ideja o "stoljetnoj granici na Drini" postala je mitologem mnogih koji su o tim problemima pisali, posebice nacionalnih ekskluzivista i proustaški nastrojanih intelektualaca.

Dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske, geograf, geopolitičar, sveučilišni profesor, Filip Lukas u Zemljopisu NDH logično tvrdi daje Drina "granična rijeka prema Srbiji", te daje "sjeverozapadni dio Balkana već od najstarijeg vremena bio priklonjen zapadu i daje bio uvučen u njegov državni, politički i

18 Janjatović, Teror, 218.

19 A. Pavelić, Aus dem Kampfe um den selbständigen Staat Kroatien, Wien 1931, 58-59.

115

kulturni krug".<sup>20</sup> Njegove geografske analize i zaključci o Drini ne bi iskakali iz općeg duha i realnoga stanja toga vremena, da on sam u zbirci eseja, članaka i govora Hrvatski narod i hrvatska državna misao ne donosi kartu rasa na Balkanu i raspravlja o rasnim sastavinama nekih naroda. Zaključuje da Hrvati i Srbi predstavljaju suprotne rasne tipove, ali da i Crnogorci pripadaju hrvatskom rasnom tipu. Simpatizira i s iranskom teorijom o porijeklu Hrvata, ali je interpretira krajnje tendenciozno. Bilo mu je osobito stalo da dokaže kako Hrvati nemaju ništa ni s Rusima: "Sigurno je da ne postoji rasna homogenost među slavenskim narodima, posebice da nema među Hrvatima i Rusima nikakvog krvnog srodstva."<sup>21</sup>

Filip Lukas objašnjava pojam "narodna zajednica", što je doslovan prijevod termina Volksgemeinschaft, preuzet iz nacističke ideologije:<sup>22</sup> "Narod je po svome duhu i mitsko biće, u kojemu je biološko s metafizičkim tako povezano, daje na tome izgrađeno duhovno i biološko jedinstvo. Onako, kako narod predstavlja etnobiološku vrstu, onako on predstavlja i duhovnu vrstu. Na taj način narod postaje zajednica krvna, dakle zajednica nužde, ali i zajednica duha, dakle i zajednica slobode. Time se stvara dvostruka povezanost pojedinaca u narodu, povezanost krvi i povezanost duha. Ta zajednica se nama pak najočitije predstavlja u naraštaju sadašnjice, jer su u njemu staloženi svi ideali prošlosti, ali ostvarljivi po velikim ličnostima i prema suvremenim potrebama i duhu vremena".<sup>23</sup> Lukas dezinterpretira i opus Ante Starčevića i prikazuje ga kao svojevrsnog rasistu: "Starčević je kao baštinik naše rase primio sve etno-biološke i psihičke osobine, koje su s njome vezane ... Starčević je ličnost koja je znala sažeti iz biologije naše rase najbitnije uvjete našega opstanka."<sup>24</sup>

<sup>20</sup> F. Lukas, Zemljopis NDH, Zagreb 1941, 18, 23; Lukasov tekst prenesen je u časopisu Hrvatska obzorja, Matica hrvatska, Split 1994/1, 169-183, cit. 178.

<sup>21</sup> F. Lukas, Za hrvatsku samosvojnost — zakoni zemlje — krvi — duha (knjiga 2): Hrvatski narod i hrvatska državna misao, Zagreb 1944, 51.

<sup>22</sup> Za objašnjenje Volksgemeinschafta, vidi I. Goldstein, Holokaust u Zagrebu, ed. Novi liber - Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001, 5.

<sup>23</sup> F. Lukas, Starčević, u: dr. Ante Starčević, 40. godišnjici smrti, Zagreb 1936, 7; vidi i Goldstein, Holokaust, 52, 64, 90-93, 98, 191, 192, 195.

<sup>24</sup> Lukas, Starčević, 7, 28.

116

Po mnogima najveći hrvatski književnik 20. stoljeća Miroslav Krleža (1893.-1981.), lucidni kritičar

društvenih zbivanja, vrlo negativno piše o Lukasu, često ga spominje zajedno s Kerubinom Šegvićem koji se u tridesetima isticao antisemitskim ispadima i javnim hvaljenjem hitlerizma. Krleža pronalazi srpski pandan Lukasu u novinaru i novinskom uredniku Balkana Krsti Cicvariću. "Cicvarićevština" je dugo vremena nakon prestanka izlaženja Balkana ostala sinonim za "najniže metode javnog djelovanja u novinstvu".<sup>25</sup> Krleža tvrdi da Lukas, zajedno sa Šegvićem, svodi hrvatsko pitanje na "neku vrstu rasne, plavokrvne vlasteoske izolacije od pučke, primitivne, balkanske, šizmatičke stvarnosti. To je inercija austrijske Istočne Marke, Vojne Granice, bečkih valcera, Austro-Ugarske Monarhije, zapadnoevropskih predrasuda, koja po planu izolira zapadne južnoslovenske zemlje od 'balkanskih cigana'. To je 'Limes na Drini', koji se kongenijalno podudara sa svim Gesemannovim nacističkim teorijama o 'rasnom čovjeku'".<sup>26</sup>

Ideje o "granici na Drini" vremenom se uvlače i u znanstveni diskurs. Tako se u Povijesti Bosne i Hercegovine, inače u velikom dijelu vrlo skrupulozno pisanoj knjizi izdanoj u Sarajevu 1942. godine, tvrdi da "Drina prema tome nije spojnica za njezina obostrana obalska područja, već ima pretežno značaj zapreka".<sup>27</sup>

Filip Lukas je u toj knjizi posve zaokružio svoje rasne teorije. Da bi se "razlike između Hrvata sa zapadnom orijentacijom i Srba s istočnom mogle shvatiti", Lukas tvrdi da "treba genetički zahvatiti u početke tog psihičnog diferenciranja među njima. Odmah iza seobe naroda i propasti zapadnog rimskog carstva počele su se na europskom prostoru izgrađivati dvije kulturne zajednice, i to istočna i zapadna, a granica među njima prolazila je Drinom s neznatnim transgresijama na jednu i drugu stranu..."<sup>28</sup> Osnovna je Lukasova teza da su razlike između Hrvata i Srba goleme: "Razlike u geopsihi jednih i drugih ne mogu ukloniti nikakove jezične srodnosti, već su oni stajali za sve

M. Krleža, Teze za jednu diskusiju iz godine 1935, u: Deset krvavih godina i drugi politički eseji, Zagreb 1971, 486; o Cicvariću, Goldstein, Holokaust, 63, 64.

<sup>26</sup> Krleža, Teze, 486-487.

<sup>27</sup> Vidi, primjerice, prilog F. Lukasa u: Povijest Bosne i Hercegovine, 62 i d. Povijest Bosne i Hercegovine, 72.

117

doba svoga razvoja u psihičnom pogledu leđima okrenuti jedni prema drugima".

Oton Knezović u istoj knjizi, u poglavlju Bosna i Hercegovina od seobe naroda do 12. st., opisuje granicu na Drini: "Tu granicu između oba carstva, koja se više nikada nijesu sjedinila u jednoj ruci, povukla je priroda, zatim historija dvaju oprečnih svjetova, dviju kultura i kasnije dviju crkava. Ta razdioba bila je od presudnih posljedica i političkih i kulturnih i vjerskih i takvom je ostala sve do današnjega dana."<sup>29</sup> Knezović tvrdi da se u 9. stoljeću Hrvatska prostirala "od Jadranskoga mora, rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema rijeci Drini".<sup>30</sup> Knezović se očigledno poziva na spis O upravljanju carstvom Konstantina Porfirogeneta u kojem stoji da se Hrvatska na sjeveroistoku pružala sve do županije Pliva koja je vjerojatno obuhvaćala i gornji tok Vrbasa, sve otprilike do današnjeg Jajca.<sup>31</sup> Ferdo Šišić, autor tada temeljne knjige o hrvatskom ranom srednjem vijeku, tvrdi da je "hrvatska država morala sezati i dalje na istok... bar do donje Bosne."<sup>32</sup> Potom Šišić detaljno obrazlaže kako se Hrvatskoj na istok pruža i "zemljica" Bosna te najzapadniji dijelovi Srbije koja se u to doba zasigurno protegla preko Drine. Knezoviću je politička borniranost naložila da spomene Drinu kada govori o hrvatskim granicama, ali se ipak ogradio pa napisao da se "prostire od Vrbasa dalje na istok prema Drini", ne određujući točno gdje se ta granica nalazila. Radi se o konformizmu i kompromiserstvu kojim se znanstveni diskurs usklađuje sa suvremenim političkim prilikama.

Rodonačelnik ideje o "granici na Drini", Milan Sufflay, za vrijeme postojanja NDH nije zaboravljen. Njegove su zasluge veličane, on je 1942. smatran "ideologom hrvatskog nacionalizma", te su, primjerice, priređivane večeri sjećanja "na spomen njegove prerane i od tuđinske ruke pripravljene smrti".<sup>33</sup>

30 Povijest Bosne i Hercegovine, 160. Povijest Bosne i Hercegovine, 173.

31 Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967, 30/90-117; I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 31, 153.

32 F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, I. izd, Zagreb 1925, II. Izd. Zagreb 1990, 335, 450-463

33 Zagreb (časopis), 3-4/1942, 111.

118

U intervjuu jednom talijanskom novinaru 14. travnja 1941. godine, dakle, dan prije ulaska u Zagreb, budući poglavnik NDH Ante Pavelić je izjavio: "Prirodna granica dviju država - Hrvatske i Srbije - je na Drini i ostaje ista kao i ona koja je dijelila Istočnu imperiju od Zapadne imperije." Potom nastavlja da "današnje obnavljanje hrvatske nezavisnosti ima svoju osnovu u historijskom i etničkom momentu. Panslavistički pokret je proširio u cijelom svijetu vjerovanje da smo mi i Srbi jedan narod. To nije istina budući da Hrvati po rasi nisu Slaveni nego su porijeklom Hrvati i ništa više. Bez ponavljanja poznatih razlika u religiji i kulturi, dva naroda se razlikuju etnički čak i u somatološkom smislu".<sup>34</sup> U svibnju 1941. počeo je izlaziti časopis Ustaša, a u ožujku 1942. časopis Spremnost; i jedan i drugi karakteristične su tiskovine iz vremena NDH. U prvim brojevima oba časopisa, na udarnim mjestima, tvrdi se daje Drina još u 10. stoljeću, u vrijeme kralja Tomislava, bila istočna granica Hrvatske.<sup>35</sup> Ustaša u članku "Drina opet dijeli dva svijeta", slavodobitno konstatira da "Drina opet dijeli dva svijeta, dvije kulture, dvije vjere, dva shvaćanja".<sup>36</sup>

Granica novouspostavljene NDH utvrđena je 21. i 22. travnja (aprila) slijedom dogovora ministara inozemnih poslova Reicha Joachima von Ribbentropa i Italije Galeazza Ciana u Beču, kada je odlučeno da se BiH uključi u NDH, a da granica bude na Drini.<sup>37</sup> Time se Drina barem dijelom od ideologema preselila u realnost.

Predratni književnik i odvjetnik, a za vrijeme NDH ministar Mile Budak vrlo jednostavno sažima sve te ideologeme i mitologeme u jednostavnu političku praksu. Na "veličanstvenom skupu pred 15.000 ljudi" u Slavonskom Brodu 15. lipnja govori o tome da nekadašnja hrvatsko-bosanskohercegovačka granica više "nije međa", dakle, "ova međa nije više međa, već simbolična granica. Poglavnik je uspio uz pomoć Führera i Ducea od ove međe napraviti

34 Il Giornale d'Italia, 15. 4. 1941; F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb 1977, 140.

35 Ustaša 1, Zagreb, 22. 5. 1941; Spremnost — misao i volja ustaške Hrvatske, br. 1, Zagreb, 1. 3. 1942.

36 Ustaša 2, Zagreb, 13. 6. 1941.

37 E. Redžić, Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, Sarajevo 1998, 24; F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH 1941-1945, 85-86.

119

simboličku granicu, da našu granicu postavi na Drini. Stražu na Drini može od sada držati samo Bošnjak, bio musliman, bio katolik."<sup>38</sup> Budak se referira na nekadašnje hrvatsko-turske nesporazume i tvrdi: "Svi mi, braćo i sestre, moramo se međusobno razumjeti. Nema više Turske s one strane. Tu je najčišća hrvatska krv. S ove strane nema više kaura, to je isto tako najčišća hrvatska krv. Treba složnog razumijevanja, treba složnog rada i neizmjerne političke vjere u katolika i muslimana."<sup>39</sup>

Tada je u hrvatskoj himni Lijepa naša domovino promijenjen stih "Teci Savo, Dravo teci, nit ti Dunav silu gubi", u "Dravo, Savo, Drino teci, nit ti, Dunav, silu gubi". Dakle, među granične rijeke hrvatskog teritorija umetnuta je Drina. Tako su himnu preuzeli i emigrantski krugovi i tako su predstavljali i u šezdesetima.<sup>40</sup>

No, vrlo brzo nakon uspostave NDH ustaška je vlast imala velikih problema da uspostavi kontrolu

nad teritorijem istočne Bosne od Sarajeva do Drine. U nekim gorskim dijelovima brzo se stvorio i ojačao četnički pokret, a stanje se još više pogoršalo kada su potkraj 1941. godine na to područje stigle jake partizanske jedinice na povlačenju iz Srbije, a zatim i iz Crne Gore. Nije stoga čudno da se uspostavljanje kontrole nad porječjem Drine postavlja kao preduvjet opstanka države. O tome svjedoči "Poglavnikova koračnica": "Ustaška se vojska diže, za slobodu vodi rat, dok ne stigne sve do Drine, nit će klonut, nit će stat".<sup>41</sup>

U travnju 1942. ustaška je vlast podvlastila dolinu Drine nakon akcija Crne legije pod zapovjedništvom Jure Francetića. Dogodilo se to u okviru operacija koje su od početka travnja do lipnja 1942. godine poduzele združene njemačke, talijanske i ustaške snage. Te su operacije u historiografskoj literaturi socijalističkog razdoblja inače nazivane III. neprijateljska ofenziva. Francetiću je ta akcija priskrbila epitet nacionalnog junaka. U tom naletu, u akciji represalija, pobijeno je oko 3.000 Srba, uglavnom civila, žena i djece na

38 Hrvatski narod, Zagreb, 17. 6. 1941, 15.

39 Hrvatski narod, Zagreb, 17. 6. 1941, 15.

General Drinjanin, Četvrta dimenzija Bunkera na Drini, u: Drina, Madrid, 1963, br. 1, 7. 41 Ustaša 2, Zagreb, 13. 6. 1941.

120

Romaniji, koja je bila jaka baza četničkih jedinica Jezdimira Dangića.<sup>42</sup> Dido Kvaternik, Francetić i Mladen Lorković potom i Francetić i Rafael Boban slavodobitno su se slikali na mostu preko Drine u Zvorniku, odnosno uz hrvatsku zastavu zabijenu na obali rijeke.<sup>43</sup> I časopis Drina, koji je izdavao Vje-koslav Maks Luburić, prenio je 1954. sliku Francetića i Bobana na Drini.<sup>44</sup>

Kada su ustaške jedinice ušle 9. travnja u Srebrenicu, o tome događaju Hrvatski narod izvještava bez prevelike pompe, na sedmoj stranici, sa zaključkom da "Sarajlije, poznavajući Juru Francetića vjeruju, da će njemu poći za rukom osloboditi ovaj dio Poglavnikove Ustaške Hrvatske od posljednjeg šumskog bandita..."<sup>45</sup>

Desetak dana kasnije iz Glavnog stana Poglavnika stigla je poduža vijest da su "naše oružane snage poduprte njemačkim oružanim snagama podpuno uništile sve te komuno-četničke bande, te očistile čitav taj prostor. Tako je sav predjel oko Sokolca, Han Pijeska, Vlasenice, Prnjavora, Bratunca i Milića (sve mjesta u istočnoj Bosni - op. I. G.) podpuno u našim rukama, u svim tim mjestima vrše sada svoju redovitu djelatnost, a ustaške bojne pod zapovjednič-tvom Jure Francetića stoje čvrsto na obali Drine od Zvornika pa cijelim lukom Drine do Višegrada."<sup>46</sup>

Tadašnji ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković posjetio je Podrinje nakon što su ga zaposjele ustaške jedinice. Lorković je, inače, 1940. godine u knjizi Narod i zemlja Hrvata proglasio čitavu Bosnu i Hercegovinu hrvatskom zemljom, a bosanske Muslimane smatrao je Hrvatima "islamske vjeroispovijesti".<sup>47</sup> Kada se u drugoj polovini travnja vratio u Zagreb, o dojmovima iz istočne Bosne održao je govor na radiju koji je potom prenesen u novinama. Očekivalo bi se da govor odiše patetikom, prigodničarstvom i o mitologiziranom pojmu Romanije, upotrijebljenom u političkom diskursu izvrsno je pisao I. Žanić, Prevarena povijest, guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995. godine, Zagreb 1998, 165-175.

43 Vidi, E. D. Kvaternik, Sjećanja i zapažanja, Zagreb 1995, 160, 170; Hrvatski narod, Zagreb, br. 409, 24. 4. 1942.

44 Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 5.

45 Hrvatski narod, Zagreb, br. 400, 14. 4. 1942.

46 Hrvatski narod, Zagreb, br. 408, 23. 4. 1942.

47 Lorković, Narod, 219; O Lorkoviću, Tko je tko u NDH, 237-239.



praznim fraziranjem, ali nije tako: "Uvjurio sam se svojim očima o veličanstvenom djelu oslobođenja, smirenja i tvrdog zaposjedanja istočno bosanskog prostora po hrvatskim oružanim snagama." Potom Lorković nastavlja: "Evo nas na obali Drine..... stisnuso od srca desnicu starome vojniku Poglavnika, mladom ustaškom podpukovniku Francetiću, narodnom junaku istočne Bosne... .. obilazimo most na Zvorniku preko Drine...." Opsežan tekst zaključuje riječima: "nikada više ustaška straža ne će odstupiti od Drine".<sup>48</sup> I to je sve. Nigdje previše riječi, nigdje mitologiziranja o "stoljetnim granicama". I kada se u Zvorniku s dva tjedna zakašnjenja proslavlja godišnjica osnutka NDH, samo se kaže da se obilježava "hrvatski narodni blagdan koji za stanovništvo na Drini, istočnoj granici slobodne Hrvatske, ima posebno značenje".<sup>49</sup> Čitava operacija ustaško-njemačkih snaga u istočnoj Bosni u Hrvatskom narodu je dobila relativno malo publiciteta; s neusporedivo više pozornosti praćenje svaki korak Poglavnika ili neka od zbivanja na bojištima u svijetu.

Nakon Drugoga svjetskoga rata, nakon propasti NDH, u ustaškoj "drugoj emigraciji" zapravo stvara se mit o Drini. Umjesto realne granice koja je već bila jednom dosegnuta, koju je valjalo braniti i koja je potom na tako katastrofalan način i napuštena, sada mit o granici na Drini postaje sredstvo kojim se potiču nostalgija, čežnja, otpor, konačno i želja za osvetom.

Svaka rijeka, a Drina posebice, zbog toga što silazi s planina, vijuga dolinom, pa se potom gubi u savskoj ravnici i u velikoj Savi, nosi sa sobom i dublje slojeve mitoloških značenja. Ona simbolizira čovjekovu egzistenciju i prolaznost te egzistencije. Ona simbolizira i njegove životne želje, osjećaje, nakane i njihove mijene. Heraklit je rekao, a potom ga je Platon prenio: Sve teče i ništa ne ostaje. Dvaput ne možeš ući u istu rijeku. U simboličkom smislu pojma u heraklitovskoj i kasnije platonovskoj filozofiji, ući u rijeku - za dušu znači njezino ulaženje u tijelo. Rijeka je dobila značenje tijela. Suhu dušu uvlači vatra, a vlažna je duša sahranjena u tijelu. Tijelo postoji privremeno, otječe poput vode, i svaka duša posjeduje svoje zasebno tijelo, taj prolazni dio svoga postojanja - svoju rijeku.<sup>50</sup> U kršćanskoj simbolici kupanje u rijeci jest znak

48 Hrvatski narod, Zagreb, br. 409, 24. 4. 1942.

49 Hrvatski narod, Zagreb, br. 410, 25. 4. 1942.

50 Vidi, J. Chevalier - A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989, 562.

duševnog, unutarnjeg preporoda - "metanoje", čime onaj koji se okupao iskazuje pokajanje i pokoru. Blizak i vrlo jasan primjer je Isusovo pranje, odnosno krštenje u rijeci Jordanu. Spajajući sva ta simbolička značenja u jednu manje ili više nedvosmisleni sintetičku poruku - svaki Hrvat, odnosno onaj Hrvat koji je prihvatio ustašku ideologiju, ima svoju rijeku.

Drina je svojevrsno "predziđe katoličanstva" prema pravoslavlju, ona je označavala granicu teritorija na kojem je trebalo realizirati plan o budućnosti srpskog, pravoslavnog stanovništva u NDH. Naime, nenapisan, ali često spominjan i u praksi naznačen plan bio je da se trećina pobije, trećina protjera u Srbiju, a trećina prisili na prijelaz na katoličku vjeru. Umjereniji dio ustaškog vodstva bio je za masovne deportacije u Srbiju i pokatoličivanje (po Buda-kovoj paroli "ili se pokloni ili se ukloni"), dok je "tvrda jezgra" s Pavelićem i emigrantima povratnicima na čelu zastupala "upotrebu svih sredstava, pa i najstrašnijih" (iz jednog Pavelićeva uvodnika 1932. u listu Ustaša), dakle ubijanja.

Kako se u "drugoj" emigraciji spominje i hrvatska granica na Raši<sup>51</sup> te Muri<sup>52</sup>, očigledno su ustaški emigranti željeli povući jasne granice tako da one idu rijekama i budu neupitne.

Onima koji su stvarali mit o "granici na Drini" po svemu sudeći nisu bila poznata sva ta duboka simbolička značenja. Međutim, kako su ona dijelom utemeljena na kršćanskom vjerovanju, barem su neizravno bili pod tim utjecajima. To vrijedi i za muslimane koji su se smatrali ili se smatraju

Hrvatima, kojima rijeka, voda općenito, predstavlja simbol civilizacije, pa onda može predstavljati i razdjelnicu između tih civilizacija.

U memoarskoj se literaturi vrlo često događa da autor iskazuje "sindrom naknadne pameti", dakle, da u prošlim vremenima koja opisuje pronalazi neka značenja i simbole koji su se stvorili tek kasnije. Ministar u vladi NDH Vjekoslav Vrančić u memoarima objavljenim 1985. godine opisuje "podhvat Francetićeve Crne legije" te tvrdi daje Francetić, stigavši na Drinu, "tekličem poslao Poglavniku vojničku plosku vode s rieke Drine..."<sup>53</sup> Onodobni izvori o

M. Prpić, Zakletva otcu, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 1-3, 126 i tekst dalje. A. Ilić, Pjesme Antinih momaka, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 1-3, 3. 53 V. Vrančić, Branili smo državu, sv. II, Barcelona - München 1985, 251.

123

toj ploski ne govore. Nije moguće više ustanoviti da lije ploska otišla u Zagreb ili je epizoda poslije izmišljena, ali se čini da je Vrančiću taj navodni događaj poslužio da bi književnički efektno označio dosizanje granice svjetova.

Sindrom "naknadne pameti" još je očigledniji u memoarima pukovnika Krunoslava Batušića, objavljenim 1963. godine.<sup>54</sup> Batušić se prisjeća 1941. godine i tvrdi da je 20. travnja krenuo s oko 1000 vojnika da razoružaju preostale odrede jugoslavenske vojske i organiziraju vlast u Bosni. Tada je navodno vidio Pavelića koji mu je pak navodno rekao: "Pođite sretno i javi mi se sa Drine!"<sup>55</sup>

Stvaranju mita o granici na Drini pridonio je i istaknuti historičar, franjevac Dominik Mandić<sup>56</sup> koji je 1960. godine u prvom izdanju knjige Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, zasnivajući svoje spoznaje na mnogim podacima i skrupuloznim analizama, sugerirao stalnu pripadnost Bosne i Hercegovine zapadnom svijetu. Za njega je Bosna i Hercegovina u srednjem vijeku samo jedna od hrvatskih zemalja, što je moguće tek djelomično prihvatiti. Prije bi se moglo reći daje bosanski srednji vijek bio na "razme-đi svjetova", ali sa snažnim vezama sa Zapadom i značajno integriran u okolni hrvatski prostor.<sup>57</sup> Tezom o stoljetnoj granici na Drini Mandić se posebno ne bavi, ali ju neizravno podržava - tvrdi, primjerice, da "međašnu granicu na Drini smatrao je i rimski svijet stalnom i nepovredivom", iako i sam navodi primjere iz kojih je jasno da nije bilo tako.<sup>58</sup> Neuspješno pokušava pobiti tvrdnju Ferde Šišića i drugih historičara daje 732. godine bizantski car Lav III. papinskoj jurisdikciji oduzeo, između ostalih, i Ilirik i Dalmaciju.<sup>59</sup> Na taj način u svojim brojnim knjigama i radovima, u kojima ima vrlo vrijednih

<sup>54</sup> O Batušiću, Tko je tkouNDH, Zagreb 1995, 25-26.

<sup>55</sup> K. Batušić, Hrvatska seljačka i građanska zaštita, u: Drina, Madrid, 1963, br. 2, 21.

<sup>56</sup> D. Mandić, Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, I. izd. Chicago 1960, II. izd. Chicago-Rim 1978.

<sup>57</sup> Vidi, I. Goldstein, Povijest Bosne između znanstvene spoznaje i političke manipulacije, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 32-33, Zagreb 1999-2000, 439-444.

<sup>58</sup> Mandić, Državna i vjerska pripadnost, 423.

<sup>59</sup> Mandić, Državna i vjerska pripadnost, 430; Šišić, Povijest Hrvata, 289, 681-689; I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 131.

124

rezultata, Mandić nekritički proširuje granice hrvatskog etničkog prostora u srednjem vijeku.<sup>60</sup>

Bitan doprinos razvoju i širenju mita o "granici na Drini" imao je časopis Drina, s podnaslovom vojna revija. Pokrenuo ga je Vjekoslav Maks Luburić (1914.-1969.), istaknuti ustaški emigrant, za vrijeme rata "najozloglašeniji predstavnik ustaškog terora".<sup>61</sup> Luburić se nakon povlačenja jedinica NDH u svibnju 1945. i masakra na Bleiburgu prebacio natrag u Jugoslaviju, djelovao je u okolici Zagreba, na Bilogori, u Slavoniji, sve do Fruške Gore. Sljedeće godine prebacuje se u Mađarsku, pa

u zapadnu Evropu. Potom seli u Španjolsku, gdje nakratko biva pritvoren, ali i pušten. Suraduje neko vrijeme s bivšim poglavnikom Antom Pavelićem, ali mu 1955. otkazuje poslušnost. Bio je isključen iz ustaškog pokreta, osniva Društvo prijatelja Drine, a potom i emigrantsku organizaciju -Hrvatski narodni otpor. Nakon što je neko vrijeme živio u gradiću Benigánimu, šezdesetak km južno od Valencije, seli u nedaleki i veći Cartagente (četdesetak km južno od Valencije), gdje otvara tiskaru, izdaje listove i u njima piše neke od najznačajnijih priloga. Ubio gaje agent jugoslavenske službe sigurnosti.<sup>62</sup>

60 Vidi, Mandić, Državna i vjerska pripadnost, 327 i d.; Isti, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, Sabrana djela, sv. V., Etnička pripadnost Bosne i Hercegovine, Toron-to-Zürich-Roma-Chicago 1982; Isti, Bosna i Hercegovina, Povijesno-kritička istraživanja, Sabrana djela, sv. II., Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1979. Mandić se, inače, uvijek jasno distancirao od ustaštva i njegovih postupaka. Pisao je iz Rima franjevačkom provincijalu u Hrvatsku, već početkom rata, u lipnju 1941: "Ukoliko dolazite u doticaj s današnjim vladaocima u Hrvatskoj domovini, preporučite im da budu u svemu pravedni i plemeniti. Neka ne vraćaju zlo za zlo, neka nevine ne progone, neka mržnju ne potpiruju... Ništa ne smiju danas učiniti drugima, što ne bi željeli da drugi učine Hrvatskom Narodu. Napose im preporučite da izbjegavaju progone vjerske Pravoslavnih i Židova. Katolička Crkva nije nigda odobrvala niti danas odobrava proganjanje ljudi koji u dobroj vjeri žive u drugim vjeroispovjestima. Ne može se odobriti ni nasilnu vjersku propagandu među inovjercima. Napose se mora osuditi javno vanjsko obilježavanje pripadnika drugih vjera." Potom je tražio da "opominju vjernike i ljude koji su na vlasti da ne nanose nikakvu nepravdu Srbima ili Židovima" te isticao da "franjevci ne smiju imati nikakva udjela u progonima Srba i Židova; u oduzimanju njihova imetka, pokretnoga i nepokretnoga" (B. Pandžić, Životopisfra Dominika Mandića, Chicago 1994, 80-83.)

61 Lengel-Krizman, Teror, 10; Tko je tko u NDH, 62-63, 90, 240-242; Miletić, Jasenovac, knj. 2, 1012.

62 Vidi, Tko je tko u NDH, 240-242.

125

U časopisu Drina još je 1951. pisalo da se izdaje "negdje u Evropi", očito iz razloga sigurnosti, a najkasnije od 1961. kao mjesto izdavanja upisuje se Madrid. Luburić je sebe proglasio "generalom Drinjaninom" i tako se potpisivao u nekim člancima (a ponekad i kao Bojnik Dizdar), iako na Drini nikada nije ratovao. Jednu od dvije kćeri nazvao je Drina (imao je i dva sina).<sup>63</sup> Na naslovnici Drine iz 1954. godine iscrtana su dva vojnika u kanjonu rijeke, te se očigledno radi o Drini.<sup>64</sup> Stranice njegova časopisa, uz kontinuiranu propagandu gotovo nimalo izmijenjene ustaške ideologije, i u pedesetima i u šezdesetima odišu militarizmom. Primjerice, u šezdesetima podnaslov je revija za odgoj i formaciju hrvatskih vojnika, dočastnika i častnika, odnosno revija za odgoj i izobrazbu hrvatskih vojnika.<sup>65</sup> Koliko je Drina vjerodostojan izvor svjedoči i potpis pod slikom zagrebačke džamije u broju časopisa 1954. godine - "poglavnikova Džamija u Zagrebu, koju su srbokomunisti srušili"<sup>66</sup> - radi se o tome da je ustaški režim taj izložbeni paviljon, podignut tridesetih godina, pretvorio u džamiju i dao dograditi četiri minareta, a komunistička vlast je minarete srušila, a zgradu pretvorila u Muzej revolucije.

Nisu svi, poput Luburića, bili u "drugoj emigraciji" opsjednuti Drinom. Luburiću nasuprot uvijek maksimalno racionalni Eugen Dido Kvaternik u svojim memoarima Sjećanja i zapažanja Drinu uopće ne spominje na taj način. Dijelom to zasigurno proizlazi i iz činjenice daje Kvaternik rođen u Zagrebu i daje u njemu živio pretežni dio života, a daje Luburić iz Ljubuškog. Luburiću se očigledno činilo daje jedini način da se riješi nacionalno pitanje u njegovoj užoj domovini Hercegovini - obnavljanje granice na Drini.

Osim toga i sam Luburić, odnosno "General Drinjanin", objašnjava svoju zaokupljenost Drinom: "Ne želim reći, da druge hrvatske granice imaju manju važnost od granice na Drini i da bi ih mogli zanemariti, ali je sigurno, da

63 B. Gj. Deželić, Bič Božji. Posmrtno sjećanje na Generala Drinjanina, Drina (bez god. i mj. izdanja), 69.

64 Vidi, Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 1-12.

65 Vidi, primjerice, Drina, Madrid, 1962, 7-9, 288; 1964, 3-4, korice; 1966, br. 1-2, korice.

66 Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 3.

126

se bez te granice ne mogu osigurati ni druge, jer su svi naši susjedi i neprijatelji našli s onu stranu Drine saveznika protiv Hrvatske".67

Nekadašnji potpredsjednik Vlade NDH, Džafer-beg Kulenović, u to vrijeme u emigraciji u Siriji, objašnjava daje "od davnih davnina granica između Bosne i Srbije Drina... Nju se ne može lahko preplivati, jer ona ima jaku branu, a to je cijeli hrvatski narod, koji je svjestan, da braneći Drinu, brani čitavu Hrvatsku. Ova se je povijesna granica održala stoljećima i bila je granica ... između dva naroda, različita odgoja i različitih pogleda ... Srbijanci žele bezobzirno vladati i gospodariti, a mi hoćemo da živimo podpuno ravnopravni s istim pravima i dužnostima."68

Najjasnije govori "general Drinjanin": "Naše je ime naš program, a zovemo se 'Drina'. Tu je cijeli naš program. Ni manje, ni više. To je program za milenije i za sve Hrvate ... Reklo se je, da gajimo kult Drine i mi se nismo branili. Zvali su nas fanaticima i nismo se uvrijedili. Optužili su nas, da smo za taj program ubijali i dali se ubijati i mi smo to priznali".69 Potom čak i 1965. godine tvrdi da "se nismo odrekli i nikada se ne ćemo odreći onoga ustaštva, kojem, s kim i za koga je palo pola milijuna Hrvata".70 "Naše je ime naš program, a zovemo se 'Drina'", postao je moto u nekim brojevima Drine.71

"Desetotrvanjska revolucija (dakle, uspostava NDH 10. travnja 1941. - op. I. G.) izgradila je BUNKER NA DRINI. .. 'Bunker na Drini' za nas je simbolički pojam svega onoga, što je hrvatski narod učinio u obrani svojih prava, slobode, nezavisnosti i državnosti".72 Za Luburića je granica na Drini samo mitski element, sredstvo da se postavi granica i razlika između Srba i Hrvata. "'Bunker na Drini' za nas je simbolički pojam ... naš povjestni odno-šaj prema Srbiji i Srpstvu, koji nam stoljećima niječu ta prava (na slobodu,

68 General Drinjanin, Četvrta dimenzija Bunkera na Drini, u: Drina, Madrid, 1963, br. 1, 29. 68 Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 7.

69 General Drinjanin, Otac Dominik Mandić utvrđuje granicu na Drini, u: Drina, Madrid, 1963, br. 1, 9.

70 Drina, Madrid, god. 15,1965, br. 1-2, 229.

71 Drina, Madrid, god. 17, 1967, br. 1-2, 3.

72 General Drinjanin, Četvrta dimenzija Bunkera na Drini, u: Drina, Madrid, 1963, br. 1, 11.

127

nezavisnost i državnost) ... prisustvo Srba i Srpstva uvijek je na onoj strani, koja je bila protiv naših interesa".73

O "granici svjetova na Drini" u časopisu Drina anonimni "Izbjeglica" objavljuje Uspomene na Drinu. Prepričava navodni razgovor s nekim izbjeglicom 1944. koji tvrdi daje Drina "nesretna", a pisac mu odgovara da "nije kriva Drina, nego neljudi oko Drine. Tu je rieku Bog stvorio i duboko je usjekao u dubine između onih brda, da bude prirodna granica iztočnoga i zapadnoga svijeta, izistočne i zapadne Crkve, vjere i kulture". Potom autor potvrđuje te riječi, dodajući "nije kriva riekna našoj nevolji, nego su krivi neljudi koji ne mogu vidjeti našu sreću, našu slobodu, našu dragu Nezavisnu Državu Hrvatsku".74

Vrlo je karakteristično da se Drina u Drini spominje najčešće u epskim pjesmama, dakle, ona je u

tom časopisu preseljena na polje fikcije, a ne u priložima koji pretendiraju na činjeničnu fundiranost. Primjerice, u Drini se pjesme vrlo često tiskaju, u pravilu bez umjetničke vrijednosti, sa snažnom političkom porukom.

Razdjelnicu na Drini tematizira Branko Keglević:

"Dva svieta Ti Drino dieliš,  
Različna ko ovce i vuci".75

Jure Soldo se o tome izrazio u desetercu:

"Nas od uvijek Drina rieka dieli Hrvat vaše Srbije ne želi Hrvat svoju domovinu čuva  
I ne želi nikad on tuđega kruha ".76

Zvonimir Fržop unosi elemente roditeljstva pa slaže pjesmu: "Otac nam Jadran, A Drina mati,  
General Drinjanin, Četvrta dimenzija Bunkera na Drini, u: Drina, Madrid, 1963, br. 1, 11, 13.

Izbjeglica, Uspomene na Drinu, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 4-7, 100-101.

75 Našoj vječnoj Drini, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 10-12, 174.

76 J. Soldo, Hrvatskoj slobodi, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 10-12, 41.

128

Na megdan, na megdan, Braćo Hrvati".77

U nastavku Fržop spremno preuzima moto antiosovinskih demonstracija u ožujku 1941 ("bolje grob nego rob"):

"I rađe u grob... nego biti robađeugrob...n

Pjesma A. P.-a pod naslovom Drina, objavljena je u Drini 1962. godine. U njoj je jasnije nego ikdje istaknut motiv povratka na drinsku granicu, jer ona počinje i završava riječima:

"Tiho teče Drina.

I čeka.

Al ne do vijeka.

Guslarska pjesma sugerira daje kontrola Drine zalog opstojnosti države:

"Oko Drine četnici četuju I velike zavjere nam snuju Hoće rušit Hrvatsku državu, Sebi time pribaviti slavu..."

"Slušaj Makso, desna ruko moja Što ti velim zadaća je tvoja. Drži frontu oko rijeke Drine,  
Idušmanu ne daj preko Drine ".80

Po Andriji Iliću "Antini momci" će "stajati gordo na Muri, Dravi i Drini, na obalama, otocima i na svakoj siki hrvatskog mora"81 pri čemu ni tada ni i u nekim drugim pjesmama nije zaboravio spomenuti Drinu kao granicu, ali jest

77 Z. Fržop, Hrvati!, u: Drina, Madrid, 1963, br. 2, 18.

78 Z. Fržop, Hrvati!, u: Drina, Madrid, 1963, br. 2, 18.

79 A. P., Drina, u: Drina, Madrid, 1962, 7-9, 64.

80 Lj. Rašić, Vjekoslavu Luburiću — Guslarska pjesma, u: Drina (bez god. i mj. izdanja), 75-76.

81 A. Ilić, Pjesme Antinih momaka, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 1-3, 3; Isti, Neznani junaci, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 1.

129

da granica NDH prema Mađarskoj nije nikada bila na Muri, već južnije, na Dravi, a daje većinu otoka anektirala Italija.

Osim Ilića, amneziju što se tiče granica NDH pokazuju i drugi autori, primjerice, M. Prpić iz Belgije: "slobodno će žuboriti Drina, slušat šapat Dunav, Drave, Raše"<sup>82</sup>, jer je Raša u vrijeme NDH bila duboko u talijanskom teritoriju.

I Prpić i Ilić djeluju anakrono, jer, spominju granice na Muri i na Raši koje je tadašnja socijalistička - narodna republika Hrvatska i dosegla i prešla. Mura je u svome posljednjem dijelu, prije utoka u Dravu, posve u hrvatskom teritoriju, a Raša u cijelosti teče hrvatskim područjem.

Miljenko Barbarić posvećuje Drini kraću pjesmu: "obale Tvoje napuštene šute ... Vratit ćemo se opet, Drino, granico vječnog hrvatstva". Osim želje za povratkom i obnovom države, Barbarić (moguće da se radi o pseudonimu, kao i kod dobrog dijela suradnika Drine) spominje "opustjele minarete" koji se "biele i bdiju u tami" te posebno ističe da će Drina "čuti borbeni poklik našeg nedjeljivog bratstva" - dakle, bratstva Hrvata i Muslimana te da "se nećemo dieliti po vjeri, nego po vrsti oružja".<sup>83</sup>

Suradnik "Drine" koji živi u Siriji i koji sebe predstavlja kao hrvatskoga vojnika «koji ostaje u Siriji» piše o povratku na Drinu i bratstvu katolika i muslimana: "Muslimanski svijet neće zaboraviti sudbine jednog milijuna hrvatskih muslimana i ako milostivi Allah dade i opet će se kao i nekada na Drini vijati ponosni hrvatski barjak".<sup>84</sup>

Izvjesni Tomšić u kratkoj priči Krik Drine tobože razgovara s rijekom koja mu kaže: "Čuj me prokletniče u crnoj šubari i ti u crvenoj šajkači, ja sam Drina majke Bosne -ja sam Drina, koja budi i zapovjeda: bježi dušmanine s moga praga, jer sinovi moje gore ustadoše da te dotuku".<sup>85</sup>

82 M. Prpić, Zakletva otcu, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 1-3, 126.

83 M. Barbarić, Drini, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 1-2, 104.

84 Iz pisma hrvatskog vojnika, koji ostaje u Siriji, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 6-9, 281.

85 Tomšić, Krik Drine, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 1-2, 72-73.

130

Mitološki, na Drini se bije borba za slobodu Hrvatske, jer Drina šumom naređuje autoru: "Bori se sine za moju slobodu!"<sup>86</sup> Na Drini su "gorući stupovi slobode".<sup>87</sup> Pjesma nazvana Ustaška koračnica u istom broju Drine pjeva:

"Ustaška se vojska diže

za slobodu vodit rat,

dok ne stigne sve do Drine

nit će klonut, nit će stat."

U Višegradu na Drini je "smrti ili života međa", tvrdi Ilija Jurić.<sup>89</sup> Posebno se naglašava kako su u porječju četnici i partizani počinili brojne zločine, pa je stoga Drina "krvava".<sup>90</sup> Vrlo je karakteristično daje u Beogradu 1983. godine, u doba narastanja srpskog nacionalističkog pokreta, objavljen roman Momira Krsmanovića Teče krvava Drina.<sup>91</sup> Radi se o "najobuhvatnijem delu o stradanju čoveka i naroda, o klanici čiji krvavi prsti nam i danas, kad o tome moramo da čutimo, pozleđuju još nezarasle rane", potom se po prvi puta svjedoči i o "nigde opisanom stanju s jatcima i četnicima nakon rata".<sup>92</sup>

I u mnogim drugim pjesmama, na razne druge teme, Drina se spominje vrlo često - Andrija Ilić i Ilija Jurić posvećuju pjesme Juri Francetiću: "Legije časti poveo je na Drinu i podigao snažne barikade", "Granicu života, slobode i časti... ti si ukleso i reko: ona je na Drini!"<sup>93</sup>

O Drini se pišu i prozni radovi, ali su i oni poput pjesama - u književnom smislu tanki i slabašni s

nimalo prikrivenom političkom porukom. Prozirno jednostrana karakterizacija likova samo jedna od slabosti. Ilija Jurić u kra-

86 Tomšić, Krik Drine, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 1-2, 73.

87 Hrvatskoj, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 50. Ustaška koračnica, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 1-2, 71.

89 I. Jurić, U obkoljenom Višegradu, u: Drina, Madrid, 1961, br. 10-12, 12.

90 Hrvatskoj, u: Drina, Europa, god. 4, 1954, br. 3-5, 51.

91 M. Krsmanović, Teče krvava Drina, I-IV, Beograd 1983-1987.

92 R. Smiljanić i B. Šekler, ovitak, u: M. Krsmanović, Teče krvava Drina, IV, Beograd 1987.

93 A. Ilić, Gorostas bez mane i straha, u: Drina, Europa, god. 5, 1955, br. 4-7, 7; I. Jurić, na i. mj., 13.

131

tkoj priči Drina zove (po njoj je i cijela zbirka dobila ime) tematizira ljubav izvjesnog Muje prema Drini ("Mujo i Drina svoji, k'o brat i sestra", "konačno Drina, njegova Drina! - čežnja tolikih bezsanih očiju").<sup>94</sup> Roman Graciana Raspudića Djevojka Drina piše roman o "hrvatskoj nevinosti i hrvatskoj snazi", o čemu već govori i sam naslov- "djevojka je pojam nevinosti, a Drina pojam snage". Radnja je smještena u Hercegovinu odmah po svršetku Drugoga svjetskoga rata. Govori se o križarima, a Drina je "kao pojava dušom i tielom tajanstvena glavna zapovjednica križarskih junaka".<sup>95</sup>

Prema kraju šezdesetih, u posljednjim godištim Drine, od otprilike 1963.-5., pa sve do onog posljednjeg iz 1968. - vidljiv je pomak od prigodni-čarstva i fanatizma pomiješanog s idealizmom prvih godina prema žestokom antikomunizmu i sve informativnijim člancima o drugim temama. Tekstova o Bosni i Hercegovini gotovo da i nema - gotovo kao iznimka djeluje fotografija "hrvatskog Sarajeva" ispod koje stoji potpis: "Okuplja oko sebe ponosnu Bosnu i Hercegovinu". Donosi se i fotografija stećaka, a ispod nje je potpisano da je Hercegovina "bogato nalazište starih stećaka koji su svjedoci bogate hrvatske prošlosti".<sup>96</sup> Piše se o "hrvatstvu Boke Kotorske", odnosno cijeli broj Drine posvećuje se toj temi,<sup>97</sup> prenose pjesme Augusta Šenoa,<sup>98</sup> čak

1 Vladimira Nazora.<sup>99</sup> Granica na Drini gotovo da se više i ne spominje. Čini se da je to rezultat i promjena kojima se i uredništvo Drine prilagođava: muslimanska nacija u Bosni i Hercegovini stječe samosvijest i svakim se popisom broj Muslimana značajno povećava. Rigidni nacionalni koncept o hrvatskom nacionalnom korpusu u kojem postoje dvije vjere i kojem je Drina prirodna granica, više jednostavno u stvarnosti ne nalazi podlogu. Pa ipak, on je i dalje živio u dijelu desnice i kod nekih katolika i kod nekih muslimana koji se u načelu izjašnjavaju kao Hrvati.

94 I. Jurić, Drina zove, Izdanje "Uzdanica", Sydney 1968, 1, 3.

95 L. Raspudić, Djevojka Drina, Madrid 1951, II.

96 Drina, Madrid 1968, br. 1-2, 263, 279.

97 Vidi, primjerice, Drina, Madrid, god. 15, 1965, br. 1-2, 6-240.

98 Drina, Madrid, god. 17, 1967, br. 1-2, 13.

99 Drina, Madrid, god. 15, 1965, br. 1-2, 38-39.

132

Drinina knjižnica u Madridu izdala je do kraja šezdesetih tridesetak knjiga memoaristike, povijesne publicistike, beletristike i vojne problematike. Radi se o nizu prosječnih ili čak ispodprosječnih tekstova kojima činjenica da autori žive u emigraciji daje dokumentarističku vrijednost.<sup>100</sup>

U svojim radovima Vjekoslav Perica često naglašava da svaki "mit" ima i svoj "kontra-mit".<sup>101</sup>

Tako i ustaški mit o Drini, stvoren u međuratnom razdoblju, potom još više u ratu i ponajviše u poraću, ima svoj pandan. Naime, dvjema rijekama je u Titovoj Jugoslaviji, napose u svim onim krugovima koji su se željeli prikazati kao vjerni promicatelji titoizma kao ideologije i prakse, dano posebno mjesto. Radi se

o Neretvi i Sutjesci, odnosno, o borbama koje su vođene tijekom operacija koje su se u partizanskoj historiografiji i titoističkoj masovnoj kulturi nazivale Četvrtom i Petom neprijateljskom ofenzivom. Na taj način Neretva i Sutjeska simboliziraju velike partizanske pobjede i epove, a Drina bi mu svojevrsnim "kontra-mitom" trebala simbolizirati ustaške.

Bitka na Neretvi, koja se odigrala u ožujku 1943. godine, je sve do nestanka socijalističkog sustava i Jugoslavije bila poznata po tobožnjoj velikoj ratnoj varki Josipa Broza Tita - po rušenju svih mostova na Neretvi. To se objašnjavalo time da je Tito htio neprijatelja zavarati, odnosno pokazati im kako ne namjerava prijeći na lijevu obalu rijeke. Zapravo, bio je to potez očajnika koji se bojao napada jakih četničkih formacija što su bile stacionirane na lijevoj obali rijeke dok on pokušava spriječiti napredovanje Nijemaca i njihovih saveznika na desnoj obali.<sup>102</sup>

Na Sutjesci u svibnju-lipnju 1943. godine odigravale su se teške borbe koje je vodilo šest opkoljenih divizija Narodnooslobodilačke vojske (među kojima i dvije hrvatske), s ukupno nešto više od 20.000 boraca. Bila je to po žestini najveća i najteža bitka Narodnooslobodilačkog rata. Partizani s Titom na čelu i ovaj su se puta izvukli iz obruča (preko rijeke Sutjeske i planine Zelengore), ali uz gubitke kakve nikad prije ni poslije nisu imali: što mrtvih, što ranjenih,

100 Vidi, npr., M. Dabo-Peranić, Hrvatska za narodnih vladara, Valencia 1969; M. Mikac, Film u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Madrid 1971.

101 V. Perica, Balkan Idols, Religion and Nationalism in Balkan States, Oxford University Press, Oxford 2002.

102 M. Đilas, Wartime, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1977, 224.

133

izgubili su oko dvije trećine tamošnjeg sastava, blizu 15.000 boraca. Nosivi temelj mitologizacije bila je partizanska pjesma o tada već legendarnom komandantu Savi Kovačeviću i njegovoj junačkoj borbi i pogibiji na samoj obali Sutjeske. Pjesma počinje stihovima "kraj Sutjeske hladne vode barjak časti i slobode". Pjesma karakteristična po zbornom ponavljanju stihova koje pjeva vođa, posve nalik na guslarsku pjesmu, postala je praktički od završetka Drugog svjetskog rata bitan element titoizma u njegovu prezentiranju u masovnoj kulturi.

Đuro Kladarin je u nizu knjiga, od Sloma četvrte i pete okupatorsko-kvi-slinške ofanzive, izdane 1954. pa do 1968. kada objavljuje drugo izdanje knjige Bitka na Sutjesci, između redaka sve više objašnjavao daje slavljena i opjevana bitka na Sutjesci zapravo bila vojni poraz.<sup>103</sup>

Kasnih šezdesetih, kada je jačala gradska kultura, a epski titoizam već bio na zalasku, bitke na Neretvi i Sutjesci prebačene su na filmsko platno - Bitku na Neretvi 1969. režirao je Veljko Bulajić, film o Sutjesci četiri godine kasnije Stipe Delić. Kako se radilo o vrlo dobrim filmovima, posebice je to bio Bulaji-ćevkoji je bio jedan od najprodavanijih jugoslavenskih filmova u svijetu i kandidat za Oscara, oba su mita na taj način produžila život u masovnoj kulturi.

Dobitnik Nobelove nagrade Ivo Andrić (1892.-1975.) u ranoj je fazi stvaralaštva pripadao hrvatskoj, u kasnijoj fazi srpskoj književnosti, a gotovo je isključivo bio tematski vezan za bosanskohercegovački prostor u doba osmanske vlasti. Tijekom četiri ratne godine, dok su se objema zaraćenim stranama stvarali mitovi o bosanskohercegovačkim rijekama, pisao je neke od svojih najpoznatijih djela: Travničku hroniku, Gospođicu i Na Drini ćuprija. Ovaj posljednji roman u naslovu ima most preko Drine u Višegradu. Taj most u Andrićevoj književnoj fikciji jest simbolički stup oko kojeg se lome sudbine. Andrić, čini mi se, ne govori o mostu na način da on spaja ili razdvaja svjetove; Andrić se ne bavi sukobima, on pokušava sintetizirati znakove i značenja prošlosti. Dakle, Andrićevo djelo teško može korespondirati s političko-ideološkim



mitologiziranjem toga doba, ali stvara jedan osebujan svijet, već samim naslovom: Na Drini ćuprija posve drugačije zvuči od Ćuprija na Drini ili,

Đ. Kladarin, Slom četvrte i pete okupatorsko-kvislinške ofanzive, I. izd. Zagreb 1954; II. izd. 1956; Đ. Kladarin, Bitka na Sutjesci, I. izd. Beograd 1959; II. izd. Zagreb 1968.

134

gotovo blasfemično, Most na Drini, što je, čini se, jedina osnova za prijevode na strane jezike.

Granica na Drini se kao pojam u javnoj komunikaciji opet afirmira devedesetih godina 20. stoljeća, ali u posve drugačijoj situaciji. Propagiraju ga baštinici ideja iz pedesetih i šezdesetih godina, koji to sada mogu slobodno činiti i u Hrvatskoj te u Bosni i Hercegovini.

U Bosni i Hercegovini početkom devedesetih ta se ideja transformirala u zagovaranje saveza Hrvata s Bošnjacima i borbu za cjelovitu BiH. U hrvatskoj javnosti i među Hrvatima u BiH ona se sve manje čula otkako se od 1991. sve više afirmirala ideja, čiji je glavni nositelj bio hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, o tome kako je Bosna i Hercegovini umjetna tvorevina koju valja podijeliti sa Srbijom, a većinske hrvatske krajeve pripojiti Hrvatskoj.

Karizmatički nosioci ideje o integralnoj BiH i savezu s Bošnjacima bili su Ludvig Pavlović, jedini preživjeli član bugojanske skupine iz 1972. godine,<sup>104</sup> koji je 1991. pušten iz zatvora te general tada stvorenih Hrvatskih obrambenih snaga (HOS) Blaž Kraljević, inače povratnik iz emigracije. Pavlović je u Hercegovini imao status mučenika za hrvatsku stvar. Ubijen je u prvim danima rata u BiH snajperskim metkom u blizini Ljubuškoga, a službeno objašnjenje je bilo da su ga ubili Srbi. Kraljević je počeo organizirati obranu Bosne i Hercegovine kada je počela agresija JNA i Karadžićevih Srba, primivši u svoje redove više tisuća Bošnjaka. Zajedno s pratiocima ubijen je u kolovozu 1992. u zasjedi Hrvatskog vijeća obrane (HVO), a nikada nije razjašnjeno tko je dao naredbu da se to učini.

Bez obzira što je ideju o integralnoj BiH i savezu s Bošnjacima hrvatska politika odbacila, Drina kao mitologem i dalje živi u desničarskim krugovima. Radi li se o nostalgiji, bolje rečeno ustašonostalgiji, nemogućnosti da se

<sup>104</sup> Radi se o skupini od 19 dobro naoružanih članova Hrvatskog revolucionarnog bratstva sa sjedištem u Salzburgu koja je u ljeto 1972. ilegalno ušla iz Austrije u Jugoslaviju. Većina je bila podrijetlom iz Bosne i Hercegovine i, došavši u srednju Bosnu, na planinu Radušu kod Bugojna, namjeravali su podići ustanak na temelju pogrešne procjene da su tamošnji Hrvati (i Muslimani) toliko nezadovoljni da će im se masovno pridružiti. Nikoga nisu pridobili, a u potjeri koju je JNA vodila po bosansko-hercegovačkim planinama i Dalmatinskoj zagori sudjelovalo je oko 18.000 vojnika i policajaca. Dio grupe je ubijen u akciji, dio je pohvatan, pa su potom svi osuđeni na smrt osim najmlađega, 19-godišnjega Ludviga Pavlovića.

135

iziđe iz okova jedne rigidne, posve nerealne politike, ili čemu drugom, teško je reći. Od "granice na Drini" u Hrvatskoj je u drugoj polovini devedesetih mnogo popularniji bio drugi mitologem, onaj o sukobu civilizacija koji je promovirala svjetski poznata knjiga Samuela Huntingtona Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order).<sup>105</sup> Huntington je spominjao hrvatsko-bošnjački sukob u Bosni i Hercegovini kao primjer sukoba civilizacija. Stoga su desničarski orijentirani krugovi u Hrvatskoj, uključujući i samog predsjednika Franju Tuđmana, spremno prihvatili Huntingtonovu tezu i podržavajući je, razvili 1997. u javnosti vrlo intenzivnu diskusiju.<sup>106</sup>

"Granica na Drini" ipak se s vremena na vrijeme spominje u javnosti. Navest ću samo dva primjera:

Anto Baković opisao je u knjizi Drinske mučenice ubojstvo pet katoličkih redovnica u njegovu rodnom Goraždu (gradiću na Drini) koje su u prosincu 1941. počinili četnici. Radi se u osnovi o vrlo skrupulozno pisanom tekstu. Vjerojatno jer asocira na Drinu i stoga što vrlo detaljno opisuje taj

zločin, knjiga je u jedva godinu dana tiskana, po autorovim tvrdnjama, u tri izdanja i 14.000 primjeraka, što je za hrvatske i bosanskohercegovačke prilike iznimno mnogo.<sup>107</sup> Knjiga je distribuirana uz pomoć Hrvatske demokratske zajednice, paradržavnih institucija te raznih predstavnika crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Mitsko i legendarno značenje Drine tematizira devedesetih godina Mario Mimica u zbirci članaka, polemika, studija Drina nije kriva u izdanju splitskog ogranka Matice Hrvatske.<sup>108</sup> Taj je Matičin ogranak već duže vremena poznat kao izrazito desne orijentacije, u svakom slučaju kao desniji od središnjice u Zagrebu i drugih ogranaka diljem Hrvatske. Mimica se bavi vrlo različitim temama tipičnima za desničarsku publicistiku. Za Drinu tvrdi da "u svijetu nema takve rijeke, na rubu svijeta, odnosno između svjetova; granica stara

S. Huntington, Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka, Zagreb 1997; S. Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York 1996.

<sup>106</sup> O tome A. Milardović u predgovoru hrvatskog izdanja Huntingtonove knjige, op. cit., 25-28.

<sup>107</sup> A. Baković, Drinske mučenice, treće izdanje, Zagreb 1991.

M. Mimica, Drina nije kriva (članci, polemike, studije), Split 1997.

136

više tisućljeća, granica civilizacija, vjera, naroda, mentaliteta, svjetonazora, društvenih sustava".<sup>109</sup>

Hrvatska politika u BiH u devedesetima i način na koji se ona reflektira u stvaranju i održavanju mitova tema je koja prelazi opseg ovoga rada.

Nakon izbora 3. siječnja 2000. u Hrvatskoj i protokom poratnih godina u hrvatskoj se javnosti tema "granice na Drini" više ne spominje, ali nema sumnje da ona živi i dalje u krugovima radikalne hrvatske desnice.

<sup>109</sup> Mimica, op. cit. 6.

137

**[http://iis.unsa.ba/posebna/mitovi/mitovi\\_goldstein.htm](http://iis.unsa.ba/posebna/mitovi/mitovi_goldstein.htm)**